

Samtalen på vej og på afveje - om sproget i danskundervisningen

af Carlo Grevy, Handelshøjskolen i Århus

Sprogundervisningen er central og nødvendig, og jeg skal her give nogle generelle betragtning over hvorledes sproget kan komme på rette vej, idet jeg vil give nogle helt konkrete eksempler på sproglige emner og vise hvorledes nogle sprogteorier og sprogmodeller kan anvendes.

Der har flere steder i uddannelsessystemet været tradition for, at man i danskundervisningen sætter litteraturen i centrum. Det er en udbredt opfattelse, at den måde, man lærer sprog på, er gennem litteratur. At man, når man beskæftiger sig med litteratur, automatisk vil få den sidegevinst, at man også lærer noget om sprog, er en opfattelse, som jeg mener er både ubegrundet og fejlagtig. Skulle det forholde sig sådan, at man lærer noget om sprog, fordi man beskæftiger sig med litteratur, kunne det lige så godt være sådan, at man lærer sprog, når man beskæftiger sig med fysik og matematik, hvor man jo også taler dansk i undervisningssituationen. Men det er der vel ingen der vil hævde. Sproget – og herunder samtalen – bliver i stor udstrækning tilsidesat i undervisningen, hvilket kan have flere årsager, bl.a. at dansklærere er uddannet i litteratur og ikke i sprog og derfor fokuserer på litteraturen. Der kan derfor herske stor usikkerhed blandt lærerne hvad angår spørgsmålet om, hvad sprog er. Således er samtalen kommet på afveje, og eleverne lærer ikke i tilstrækkelig grad noget om sprogets funktioner og hvad der sker, når vi taler sammen. Fokus på sproget i undervisningen vil derimod etablere en situation, hvor eleverne får stor sikkerhed i sprogets brug, hvorved de får stor generel sprogsikkerhed og dermed også en større sikkerhed i deres relationer til andre mennesker og i forhold til deres kultur.

I voksenuddannelsernes reform fra starten af 1980'erne indføres det, at der skal undervises i dansk sprog og kommunikation. Mange lærere vil vide, at dette har ført til, at der blev undervist i kommunikation og sagprosa og ikke ret meget i sprog. Men selv om der har været gode motiver og begrundelser for indførelsen af det sproglige, er der ikke sket meget. Som lærer har man ikke haft tilstrækkelige redskaber til at gå i gang. På seminarierne og universiteterne indgår dansk sprog og dansk litteratur formelt som ligeværdige størrelser i uddannelsen af dansklærere. Men når der skal undervises bliver sproget taber. Når mange af vi undervisere i sin tid valgte danskstudiet, var det først og fremmest for at studere litteratur og ikke dansk sprog. Under studiet blev mange af os glade for også den sproglige del af studiet, idet vi fandt, at sproget er baggrunden

for litteraturen, og at sprog og litteratur dermed hænger sammen. Sproglige iagttagelser kan bruges i den litterære erkendelsesproces, hvorfor indførelsen af sproglige emner modtages kærkomment af mange af os dansklærere.

Sprogteori er dog mere end baggrund for litteraturen. Det er mere end et redskab og mere end en del af litteraturvidenskaben. Sproget er det medie vores erkendelse primært flyder igennem. Mange basale erfaringer i vores liv kan vi fastholde, formidle og bearbejde i sproget. Det kan være erfaringer fra vores opvækst, hele vores uddannelse, vores erfaringer med liv, død, had og kærlighed; og det kan være faglige, pædagogiske og praktiske erfaringer. Og den måde, som sproget er bygget op på og fungerer på, har konsekvenser for, hvad vi har mulighed for at sige og udtrykke. Sproget er så fleksibelt, at vi har mulighed for at sige noget nyt, selv om det ikke er alt, der kan udtrykkes i sproget. Når vi ikke altid kan blive enige om alting med andre mennesker - til trods for hvor meget vi end siger eller skriver - skyldes det bl.a. begrænsninger i sproget: det kan simpelthen ikke rumme alle de individuelle nuancer, vi gerne vil udtrykke. Det er imidlertid via sproget, at vi tænker, erkender og kommunikerer. Disse aspekter ved sproget er ret væsentlige facetter ved vores tilværelse - også facetter, der går ud over det rent litterære - hvorfor det at beskæftige sig med dansk sprog nemt bliver meget omfattende og krævende.

Måske er det derfor, vi ikke før har skullet beskæftige os med sproget i sig selv. Vurderingen har måske været, at det ville være for svært for vores elever og for uvedkommende. Og muligvis er det sproglige indført, fordi man fra ministeriets side har indset, at man faktisk *kan* få noget fornuftigt ud af at beskæftige sig med det sproglige. Det sproglige *er* vedkommende, og det vil jeg komme nærmere ind på.

Når sprogundervisningen er så vigtig, kan det undre, at der i undervisningssystemet ikke fokuseres mere på den. Generelt tror jeg, at der er en vis modstand mod at arbejde med sproglige emner. Det opfattes af nogle som lidt kunstigt. Jeg tror, at det kommer af en erfaring med, at det at beskæftige sig med sprog er noget oplevelsesfjernt og noget, som man ikke rigtig kan bruge til noget. Mange lærere siger måske til sig selv, før de går i gang med det sproglige arbejde: får vi ikke bare noget at vide, som vi ved i forvejen? Er sprog ikke blot noget kedeligt, noget instrumentelt, som ikke giver noget nyt og som egentlig kun fremmedsproglærerne har glæde af?

Mit svar til disse spørgsmål er et ubetinget nej. Der er sket meget inden for sprogvidenskaben, siden vi gik på seminariet eller universitetet. Sprogundervisning er meget andet end oplevelsesfjerne feltanalyser, dybdegrammatik og beskæftigen sig med dialekter, som man sågar ikke selv kender noget til.

Når vi arbejder med sprog, er det ikke hensigten, at vi blot skal lave *noget med sprog*. En skriftlig opgave i dansk skal fx heller ikke blot være *skrevet på dansk* for at opfylde danskfaglige krav. Tilsvarende er det, at beskæftige sig med dansk sprog mere end blot at opfylde et sådant overfladisk krav. I bund og grund består den sproglige

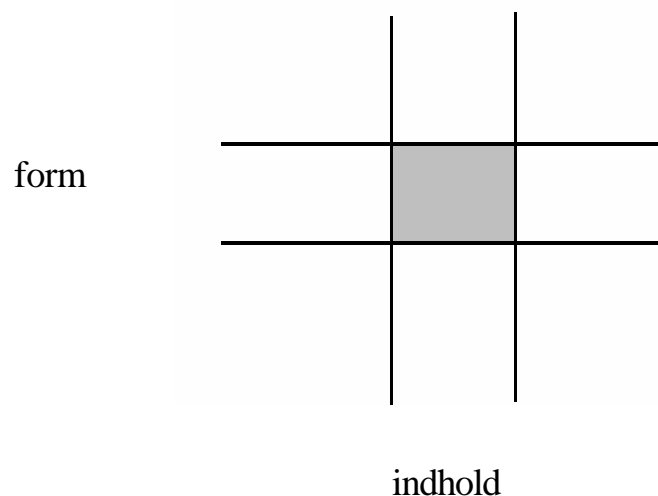
fordybelse i at finde nerven i, hvad der foregår mellem nogle mennesker, der bruger sproget, eller at finde nerven i en bestemt tankegang, som en person udtrykker. Hvordan vi kan beskæftige os med sprog, så vi finder denne nerve, er hvad jeg her vil give et bud på. Jeg vil se på, hvad vi konkret kan gøre, når vi skal undervise i sproglige emner.

At arbejde med sproget i undervisningen: samtaleanalyse

Vi kan ikke lave hvad som helst, når vi arbejder med sprog. Sprogundervisning er ikke fx processkrivning eller massemedier. Vi kan derimod arbejde med fx samtaleanalyse. Emner inden for lingvistik, sprogpsykologi m.v. kan inddrages. Dette er emnets metaniveau: eleverne skal have et sprog at kunne udtrykke sig om sproget i.

Sprogundervisning kan være andet end at studere trykte tekster. Der kan sættes fokus på kommunikation, især den mundtlige. Jeg ser også dette fokus på det verbalsproglige som en afspejling af behovet for, at eleverne skal lære at kunne bevæge sig behændigt rundt i vores informationssamfund. Det, som jeg endvidere ser som muligheden i sprogundervisning, er den kritiske analyse af samtalen, den dybere og mere nuancerede forståelse af, hvad der sker, når et menneske taler, eller når flere mennesker taler sammen.

Jeg ser det derfor som vigtigt, at vi i undervisning i dansk sprog beskæftiger os med *samtaleanalyse*, eller med det, som i lingvistikken med et andet ord hedder diskursanalyse. Dette begreb er afledt af det engelske *discourse*, der betyder: samtale, tale, holde foredrag. Diskursanalysens formål er altså at finde ud af, hvad der sker i kommunikationen mellem mennesker, at finde ud af, hvad der ligger bag, hvad mennesker siger, og at finde ud af hvilke regler og normer, der styrer og begrænser det, som mennesker siger. Det, man beskæftiger sig med i samtaleanalysen, er således bl.a. hvad der siges og hvordan. Forholdet kan illustreres med følgende figur:

Det, der kan siges, er begrænset m.h.t. form og indhold. Det vi kan sige om verden er i figuren begrænset horisontalt (indhold), og den måde, som vi kan sige det på, er begrænset vertikalt (form). Det, der bliver tilbage at sige, er altså det grå område: vi fjerner det, som ikke passer i samtalsituationen.

Ud fra denne tankegang kan nogle sprogemner konkretiseres:

- 1) Sprogene i sproget: fx kunne man se på hvorledes dialekter eller fagsprog er områder, der er begrænset i form og indhold. Her kunne man se på de sociale årsager til, at man i visse dele af landet opretholder dialekter. Man kunne også se på, hvordan man i fagsprogene måske er mere faglige end nødvendigt er: ligger der fx i juristernes lukkede sprogbrug også noget socialt? Er det lukkede sprog udtryk for andet end noget rent fagligt?
- 2) Sproghistorie: man kunne se på ikke kun, *at* sprog forandrer sig, men også især på, *hvorfor* det forandrer sig. Hvad sker der i vores kultur, der nødvendiggør, at vi måske ubevidst forandrer vores måde at bruge sproget på i forskellige situationer? På hvilken måde forandrer sproget sig (form) og hvorfor (indhold)?
- 3) Sprognormer: spørgsmålet er om sprognormer er absolutte. Man kunne se på, hvordan man gennem tiderne har forsøgt at få mennesker til at udtrykke sig på bestemte måder og undersøge, hvorfor man ikke har fulgt disse regler. Hvad er grunden til at vi har en grammatik og at vi siger at noget er "rigtigt" og noget er "forkert"?
- 4) Oversættelse m.v.: hvilke problemer er der i oversættelse af en konkret tekst fra et lands sprog til et andet lands? Kan alt oversættes? Hvad går tabt? Og hvad siger det, om den måde vores sprog fungerer på?
- 5) Sprog og magt: hvordan får nogle mennesker sprogligt magt over andre? Eller: hvordan kommer magtforhold sprogligt til udtryk? Hvorfor signalerer mennesker, at de er lige, når de i virkeligheden er ulige? Kan man selv ændre situationen, når nogen taler ned til en?
- 6) Sprogteorier: hvorfor er det vigtigt at have et sprog til at tale om sproget i? (se nedenfor mit eksempel med Jakobsons *fatiske sprog*).

Om form og indhold og om, hvad vi kan sige og tænke

Det er vigtigt i undervisningen af fokusere på begrænsningerne i det, som vi kan sige i forskellige situationer og på begrænsningerne i de tanker, som vi kan gøre os. Vi kan ikke sige alt, og den måde, som vi siger noget på, afhænger af den sammenhæng, som vi socialt indgår i. Vi kan heller ikke tænke hvad som helst. Selv om vi ikke befinder os

i et middelalderligt trossamfund med stramme begrænsninger vedr. vores tankefrihed, og selv om vi tror, at vi kan tænke hvad som helst, så gør vi det ikke. Sproget og samfundet sætter grænser for, hvad vi gør.

Michel Foucault giver i sin bog *Talens forfatning* (Rhodos 1980, s. 57-58) en eksemplificering af, hvad der menes med, at vi ikke kan sige og tænke alt. Han stiller sig selv det spørgsmål, hvordan det kunne lade sig gøre, at det 19. århundredes videnskabsmænd ikke erkendte, at Mendel havde ret i sine antagelser om arvelige træk, som noget, der er skjult i generne. Mendels lære blev først accepteret som sand langt senere. I Mendels egen tid fandt man hans antagelser sære og uantagelige; han var forud for sin tid, så langt, at samtiden ikke kunne følge ham. Foucault forklarer:

“Mendel talte sandt, men han var ikke “i det sande”, som udgjordes af hans epokes biologiske diskurs: det var ikke ifølge sådanne regler, man udformede biologiske begreber og genstande [...] Mendel var et sandt spøgelse, hvilket gjorde at videnskaben *ikke kunne tale om ham*” (*Talens forfatning*, s. 58, min fremhævelse)

Foucault taler om videnskabelige diskurser, altså rum, for hvad der kan siges og tænkes videnskabeligt (Mendels ideer falder uden for det grå område i figuren ovenfor). Men disse forhold gælder naturligvis også i dagligdagen, i hverdagens sprogrum. De forhold, der afgør, hvad der kan siges, kender alle. Man har måske blot ikke gjort sig forholdene bevidst. Det, man taler med købmanden henne om hjørnet om, taler man ikke med sine børn om og omvendt. Der er tale om to forskellige sprogrum (diskurser) med hver sine begrænsninger m.h.t. form og indhold. Vores hverdag er i dag i høj grad opsplittet i forskellige socialt bestemte sprogrum adskilt helt fra hinanden og styret og begrænset m.h.t. form og indhold.

At bibringe eleverne denne generelle viden om, hvordan der er begrænsninger i, hvad vi kan tænke, sige og gøre er væsentligt. Det giver eleverne mulighed for kvalificeret at sætte sig selv og sine holdninger i perspektiv. Ziehe påpeger, at eleverne er præget af en angst for tab af mening og derfor søger sikkerhed; den ny generation søger at finde sig selv og stiller hele tiden spørgsmålene “Hvad får jeg ud af det?” og “Hvilken betydning har det for mig?” (Thomas Ziehe: *Ambivalenser og mangfoldighed*. Politisk revy 1989; s. 19, 53, 121 og 122). Vi lever i en verden med værdier i hastig forandring, hvor det kræves af mennesker, at de kommunikativt og forståelsesmæssigt har en eminent tilpasningsevne. Rammerne for, hvad vi kan tænke, sige og gøre, forandrer sig i hastigt tempo. Normerne forandrer sig - og det gælder bare om at kunne følge med. Det ved enhver, der som etableret voksen har set informationsteknologien bevæge sig hurtigere fremad end en selv. Den ny generation søger efter nogle redskaber til at få styr på, hvad der sker kommunikativt for at kunne forankre sig, for at få nogle faste værdier og for at skabe mening og sikkerhed. Svaret er ikke at give dem et urealistisk skønhedsmaleri om faste værdier men derimod at give

dem nogle redskaber, som giver dem mulighed for at forholde sig realistisk til de omtumlede forhold.

Der er mange situationer, som vores elever kan komme ud for, som man kan tage fat på. Der er mange sociale situationer med hver sine regler for kommunikation. Der er mange sprogrum (diskurser) med hver sine begrænsninger m.h.t. hvad der kan siges og hvordan det kan siges (form/indhold), som man kan tage fat på i undervisningen. Og det er emner, som opfylder elevernes krav om, at de kan bruge dem til noget. De skal fx lære at:

- 1) tale med deres arbejdsgiver
- 2) begå sig i forskellige typer ansættelsessamtaler
- 3) deltage i et politisk møde (selvom dette nok er et fåtal)
- 4) tale med deres forældre
- 5) tale med en utilfreds kunde
- 6) tale med en person, som vil have dem til at gøre noget, de ikke vil
- 7) begå sig blandt sine venner
- 8) håndtere sladder og løgn
- 9) håndtere smædehistorier og fortællelser
- 10) begå sig i vores forskellige institutioner fx sygehuse, skoler og offentlige myndigheder
- 11) fremlægge deres sag for deres advokat
- 12) håndtere almindelige konflikter med deres medmennesker
- 13) sige nej når de mener nej
- 14) forholde sig til vitsen som genre, forstå humor og ironi
- 15) forholde sig til det at bruge bandeord og andre understregningsmarkører
- 16) forholde sig til at folk siger noget og mener noget andet
- 17) kunne kommunikere med mennesker med andre sproglige normer end sig selv (for dem er der mange af)
- 18) forholde sig til høflighedsformer
- 19) forholde sig til sprogrigtighedsnormer
- 20) være bevidst om forskelle i kommunikationsformer hos de to køn
- 21) etc.

Listen er næsten uudtømmelig. Eleverne kan selvfølgelig nøjes med at lære at begå sig ude i livet og kun lære i den såkaldt hårde skole og så begrænse sig til kun at lære om litteratur i skolen. Men man kan også vælge at beskæftige sig med livet direkte i undervisningen ved at beskæftige sig med sproget og dermed få motiverede elever, idet undervisningen bliver vedkommende.

Jakobson og det fatiske sprog

Det sproglige emne skal også være teoretisk. Man skal have et sprog at snakke om sproget i. Og hvorfor nu det? Som eksempel vil jeg vise, hvor væsentlig det kan være at kunne tale om sproget. Jakobsen opstiller følgende sproglige funktioner i sin kommunikationsmodel (efter John Fiske: *Introduction to communication studies*. London 1995, s. 35):

Kommunikative funktioner:

	referentielle	
emotive	poetiske	konative
	fatiske	
	metalingvistiske	

Det, som jeg vil kigge på, er alene den fatiske funktion. Eleverne vil studse over dette nye ord - men hvad ligger der i det? Det fatiske er den evne, der styrer relationerne mellem de, der taler sammen. Den fatiske funktion sørger for, at der er forbindelse. Som sprogbruger - som almindeligt menneske i dette samfund - er vi os ikke altid denne funktion bevidst. Mange mennesker har sågar store mangler i denne retning. Også velbegavede mennesker - ja måske især velbegavede og fagligt engagerede mennesker - mangler nogle gange denne evne. Den fatiske evne er fx evnen til small talk, altså evnen til at snakke om ingenting. Det at kunne snakke om ingenting, om vejret, om hvad der var i tv i går, om at musikken er for høj, det at bede om ild til sin cigaret osv. er eksempler på denne funktion. Disse emner er ofte meget lidt agtede i vores samfund, men det er fordi, at man glemmer, at formålet ikke blot er at snakke om vejret, at få ild på cigareten, men at skabe kontakt. Hvis man tror at en medpassagers formål på en togtur er at tale om vejret, når hun siger: "sikke et trist vejr vi har i dag", har man misforstået situationen. Ytringen er kontaktskabende. Mennesker, som ikke har blik for dette, vil måske kun tale fagligt. Men det fortvivlende er, at de ikke kommer til at tale fagligt med ret mange mennesker, fordi de aldrig når så langt. Fordi de vil starte med det faglige, får de aldrig etableret kontakten via den fatiske funktion.

Indholdet i denne eksemplificering er, at vi bliver nødt til at have et sprog, vi kan tale om sproget i. Det ikke at kunne komme i kontakt med andre hedder faktisk noget,

der er tale om ”mangler i den fatiske funktion”. I og med at der kan sættes ord på, hvad der sker i samtalen, og at disse ord indgår i en almen teori og sprogets funktion, forbliver en sådan mangel hos eleven ikke længere et individuelt problem. Når noget er et generelt kommunikationsmæssigt problem, kan det almengøres, og den enkelte, der ikke har kunnet kommunikere, kan nu forholde sig fagligt til sit problem og evt. vælge at gøre noget ved problemet. Metasproget er med til at give den enkelte elev handlingskompetence.

Eleverne og hverdagen

Der tales meget om, at eleverne ikke er motiverede. De kan ikke altid se, hvad det, de lærer, skal bruges til. Lærer de at anvende nogle redskaber, som de kan bruge i deres hverdag, er noget af dette motivationsproblem klaret. Der er en pointe i at tage udgangspunkt i hverdagen. Selv om vi godt kunne tage eksempler fra litteraturen, er det ikke nødvendigt. Pointen er, at virkeligheden er bedre: virkeligheden handler om konkrete situationer, den er realistisk og langt mere kompleks end litteraturen. Der er masser af eksempler fra hverdagen og vi kan bruge nogle, der evt. er bandede eller nogle man blot kan huske. Eleverne har selv masser af eksempler fra hverdagen, når de først har forstået, hvad undervisningen i dansk sprog går ud på.

Det er vigtigt at beskæftige sig med, hvordan andre mennesker end en selv taler, hvordan fx politikere taler, og hvordan mennesker på institutioner taler. Man kan undersøge sproget i film som *Et glas vand til Johnie* (om sagsbehandlere og klienter på et bistandskontor) eller fx *Kvinder i Vestre fængsel*. Det er vigtigt at forstå, at der er en række institutionelle regler, der styrer, hvad vi gør sprogligt (form/indhold), for hermed bedre at kunne forstå de begrænsninger/regler, der gælder generelt. Man skal kende forholdene og begrænsningerne, før man kan ændre noget ved sin egen situation, og før man kan forholde sig til sin egen sprogbrug.

Fokus på det sproglige emne kan være med til at give eleverne et mere realistisk og nuanceret forhold til deres omgivelser. Det kan give dem en forståelse for, at mennesker tænker og taler forskelligt, og at de selv har deres egen særlige ikke-absolutte måde at tænke og tale på. Deres måde at tænke og tale på er ikke nødvendigvis mere rigtig en andres. De kan ikke selv tænke og sige alt. Deres egen måde at tænke og udtrykke sig på er også rammesat m.h.t. form og indhold - og har de forstået det, kan de også bedre acceptere andre kultursegmenters måder at udtrykke sig på.

Vi lever i et samfund, hvor normer opleves som noget relativt. Netop derfor er det vigtigt at have nogle redskaber, som gør, at man kan forholde sig reflekterende til forskellige normer i sin kultur. At beskæftige sig med det sproglige emne kan være et bidrag til en mere bevidst forholden sig til de ændrede sproglige og dermed også sociale relationer, som vi hele tiden støder på. Det bliver en mere bevidst forholden sig til, hvad der er rigtigt og forkert, sandt og falsk. De ny generationer er om muligt

endnu mere antiautoritære end tidligere generationer. De er godt klar over, at normer og regler er relative, og de risikerer i vores hastigt sig forandrende samfund at blive normløse. De ny generationer skal dog ikke svæve rodløse rundt, men lære at forholde sig til andre mennesker. Den sproglige opmærksomhed kan bidrage til at etablere denne forankring.

Denne artikel er omarbejdet efter *Når samtalen kommer i fokus – om hvad vi skal med det sproglige emne*, HS-Dansk 67, 1997, Daneklærerforeningen, 39-48.

Carlo Grevy, Center for leksikografi, Handelshøjskolen i Århus. E-mail: Grevy@bigfoot.com